

הטבע והמוסר

ט"ו בשבט מקרב אותנו אל הטבע, ופעמים שונות בעבר התייחסתי לתאריך זה. כאן רוצה אני "להסתכן" ולדון בסוגיה פילוסופית, ביחס המקראי אל הטבע. כדי להסביר את דברי רוצה אני ליצור מעין צילום אוויר של התפתחות הגותית ותרבותית שבמידת מה שינתה את העולם. בעידן הילדות של העולם, בעולם העתיק, שלט המיתוס על האנושות. הצעד הראשון להתבגרותו נגרם לדעתי, על ידי שתי מהפיכות נגד המיתוס. המהפכה המקראית בסיני וירושלים והמהפכה הפילוסופית באתונה. מהפכות שהגיעו לידי סינתזה בהגות היהודית.

המהפכה הפילוסופית יצרה מושגים חדשים, ושפות חדשות, השפה המדעית והשפה הפילוסופית. זהו ניסיון לדה-מיתולוגיזציה של העולם, ניסיון לבנות תמונת עולם, שתתגבר על חלומות הילדות, שתעביר את האדם מדבקות במוחשי לאידיאות המופשטות. מהפכה זאת היא מקבילה מדעית למלחמת ירושלים נגד הפסלים והאלילים. אולם רשמי תמונות הילדות שרדו, בכל מקום ואף בתיאוריות המדעיות. המשימה להתגבר על שרידים אלה היא משימה מתמדת של האנושות. כל תיאוריה חדשה הופכת במידת מה את הקודמת ל"מיתית" ואת מושגיה, לאנטרופומורפיים, כלומר דמויי אנוש. אני זוכר את התרשמותי העמוקה כשהבנתי שאיינשטיין היהודי, קרא תגר גם על המושג "כוח הכובד". המושג "כוח" עליו למדתי רבות, הוא עדיין אנושי מדי, ובמקום על 'כוח' הוא לימד אותנו שעלינו לדבר על שינוי בגיאומטריה של החלל. ומה עם הכוחות בעולם התת-אטומי? אינני מוסמך לענות על כך, אבל החלפת חלקיקים וכל המתרחש שם הוא כל כך רחוק מעולמנו ומהאינטואיציות שלנו. לפנינו דמיון לשוני בלבד. על כל פנים, אולי זאת תהיה של כל תיאוריה, אף המתקדמת ביותר. גם היא לא תחדול מלחטוא במשהו באילוץ הקדמון: 'דיברה תיאוריה כלשון בני אדם'. לפנינו התקדמות מתמדת הנוולדת בהשראה המהפכה היוונית, בברכתה של התיאולוגיה היהודית.

ביהדות התרחשה מהפכה אחרת, מפרספקטיבה שונה לחלוטין. זאת הייתה מהפכה דתית שהביאה לעולם קונצפציה חדשה של א-לוהים ומושג חדש של מוסר. גם היא שברה מושג יסודי בעולמנו הילדותי, את השעבוד למושג הטבע. מה משמעותו של שבר זה? אלילי המיתולוגיה מצויים, ליתר דיוק "שקועים" בטבע והם חלק ממנו. הטבע הוא מעין אל עליון לא אישי. במקרא מתרחשת מהפכה נגד עולם זה. א-לוהים במקרא, "מצוי" מחוץ לטבע. הוא מקומו של הקוסמוס ואין הקוסמוס מקומו. זוהי המשמעות היסודית של רעיון הבריאה. האמונה בבריאה פירושה אפשרותו של הנס ומחייב את המאבק נגד המגיה והכישוף, המבטאים את כפיפות הא-ל לחוקיות הנגלית או הנסתרת של הטבע.

לרעיונות אלו יש השלכות מוסריות עקרוניות. בטבע מתקיימת מלחמה מתמדת. שולט בו כלל אכזרי: הזאב טורף את הכבש. ומעל לכל, הטבע אדיש לסבל האדם. המהפכה המקראית פירושה שאם כי עלינו להודות שאמנם כך היא המציאות, אלא שהדברים יכולים גם להיות שונים. מכאן חזון אחרית הימים, "וגר זאב עם כבש". המסקנה החשובה ביותר מחזון זה הוא כי המוסר איננו השתקפות של הטבע, אלא נמצא באופוזיציה ובעימות אתו. הוא מבקר את הטבע מהפרספקטיבה של הא-לוהים. א-לוהים המצוי מעבר לטבע הוא בעל בריתה של האנושיות, כנגד הטבע. מכאן האלטרנטיבה. האדם נברא בצלם א-לוהים. הקב"ה עומד לפני האדם כאידיאל מוסרי. העיקרון הבסיסי 'והלכת בדרכיו' פירושו שעלינו לעמוד כנגד המציאות ולשנות אותה לטובה.

כאן נקודת מוצא גם לחברה. החברה מהווה המשך לטבע. יש בה חזקים וחלשים, עשירים ועניים, שבעים ורעבים. אנו יכולים לנסח חוקים המנסים לתאר את המציאות, את היחסים בחברה. אך אנו יכולים לגלות חוקים הבאים לתקן את החברה. המוסר איננו תוצאה של החברה, אלא משהו הנמצא באופוזיציה לחברה ולטבע כשעליו לשנותם. ניתן לאפיין את המהפכה המקראית כגילוי של ה-'אילו'. ה'אם' מתאר את המציאות כפי שהיא, ומתווה את התנהגות הדברים בעולם. ה'אילו' פירושו שהדברים יכולים להיות אחרת. מהפרספקטיבה של הקב"ה ה'אילו' נותן ציון לטבע, למציאות, והציון איננו טוב.

יחס זה אל הטבע נוכח במחשבה המקראית, ובצורה זו או אחרת בהגות היהודית בבית השני, ובייחוד בהגותם של חז"ל. היא עומדת בעימות עם העולם הקלאסי שראה בטבע את המָטָר האוניברסלי המודד את הכל ומתוך כך קובע את הנורמות. אחת הדוגמאות הבולטות ביותר לעימות זה, הוא היחס לברית המילה. ליוונים ולרומאים נראתה ברית המילה כהטבעת מום באדם, בעוד שליהודים נראתה ברית המילה כסמל לאדם המשלים והמתקן את הטבע, שאיננו מושלם. זהו תיקון הטבע, אך גם תיקון החברה. הדוגמה הבולטת היא הצדקה. בעולם האילי עלולה הצדקה להתפרש כהתערבות בסדר הטבעי שהוא הסדר האלוהי. אם האלים והטבע קבעו שבעולם יהיו עניים ועשירים, כיצד מעז האדם לתת צדקה? עבור חז"ל, זהו בדיוק תפקידו של האדם. האדם הוא שותף למעשה בראשית, הוא יכול וחייב לתקן את העולם. במהפכה המקראית נולד גרעין המרד כנגד המציאות. היסודות האנטינומיסטיים הנלמדים מהטבע, כבדוגמת הדרוויניזם החברתי והנאציזם מבטאים את ה"עובדה" כי בעולם החי שלטת מלחמת קיום, ורק לחזקים ולמותאמים יש הזכות לשרוד. המאבק הוא תופעה טבעית. אם לא אלחם במלחמה עקובת דם, אם אעשה חסד עם החלשים, אני יוצא כנגד האל האמיתי, המציאות הטבעית. ואכן דרישות המוסר הן עבורנו מקור לביקורת הטבע. יש בטבע יסודות רבים של ברכה ונתינה. את זאת אנו מבטאים באופן סמלי ביחסנו אל הפרות. ואף על פי כן, אין אנו מודדים את המוסר על פי הטבע.

המהר"ל עמד על השאלות ולדעתי, הניח את קיומה של מעין פירמידה ששלושת קומותיה הן טבע, שכל ותורה. השכל או התבונה, הם אשר ממתיקים את הטבע. מכאן ההבנה הנכונה של מושג 'דרך ארץ'. מונח זה יכול להיתפס כמתייחס אל הטבע, אולם הוא בעצם מאפיין, לפי המהר"ל, את השלב השני. השימוש במונח 'ארץ' ולא 'עולם' בא כדי לאפיין את הציביליזציה, ולא את הקוסמוס (נתיבות עולם, נתיב דרך ארץ פרק א').

לדעתי, האנטיתזה לעמדתו של ר' יצחק עראמה מצויה במשנתו של המהר"ל. יש לעמדתו זאת מעמד מיוחד המקרב אותנו לחלוקה המשולשת, אם כי מפרספקטיבה אחרת, הקרובה יותר לרוח ההגות היהודית. לדעתי ניתן לסכם את הגותו של המהר"ל בכך שהוא מעמיד בפנינו עולם מוסרי המחולק לשלושה: טבע, שכל ותורה. חלוקה זאת מדגישה את הפער שבין תרבות האדם והטבע. בטבע יוצא הגרעין לפועל והופך עץ "מצד טבעו המיוחד לו". האדם יוצא לפועל מצד "הנפש, שהיא מלמעלה, היא זכה וטהורה ונתנה בגוף האדם למטה". הקומה השלישית היא התורה "ולכך נתן השם יתברך התורה והיא בלתי טבעית ועל ידה יצא אדם לפועל בשלמות". השכל והתורה הם לפי זה מקורותיהן של הציביליזציה – פרי המאבק עם הטבע החיצוני - והתרבות, העומדת במאבק עם הטבע האנושי. עיקרו של המוסר הרי הוא גמילות חסדים, שאינם משפט אלא חסד, לפנים משורת הטבע, ומהווה את הביטוי המרכזי להדמות לה'. הטבע הוא אגואיסטי, בהיותו חומרי, ו"החומר אינו משפיע רק הוא מקבל תמיד". המשפט הוא תוצאה של ההכרח, "והאדם מחוייב לעשות את המשפט ולפיכך אין כאן רבותא", לא כך החסד. "כאשר הוא עושה לפנים משורת הדין הוא עושה מדעתו ומרצונו" באופן אוטונומי, בזה שייך שהולך בדרכי ה' יתברך".

המהר"ל לימד אותנו שאנו עומדים בפני שלוש קומות שונות: טבע, שכל, תורה. ואף על פי כן יש בכל אחת מהרמות "מבשרים" של הרמה הבאה. זאת המשמעות של דברי רבי יוחנן (עירובין ק ע"ב): "אילמלא לא ניתנה תורה היינו למידין צניעות מחתול וגזל מנמלה ועריות מיונה". למרות שהעולם מתקיים על אכזריות ורוע, אלה הם מבשרים מהם ניתן ללמוד מוסר. המבשרים הראשונים הם הפירות, שרידי הפליטה מגן העדן, העושים אתנו חסד. בטבע עצמו ישנן חריגות מעולם הטבע. ואנחנו, בני אדם? אנו נתונים בפרדוקס קדוש. אנו חייבים לשמור על הטבע, לא רק לטובתנו, אלא לטובת הטבע כשלעצמו. אבל כשאנו ממלאים חובתינו זאת ועוסקים בחסד זה, אנו חורגים מהטבע האדיש שאינו מכיר בחובות.